

वाढती लोकसंख्या : भारतातील एक भयावह स्थिती

व्ही. एम. मुधाने

स्वा.से.श्री. क.रा. इज्ञाणी महाविद्यालय,
कारंजा (लाड)

सारांश

लोकसंख्या वाढीचा अपरिमीत वेग भारतात असाच रहिल्यास येत्या काही वर्षात जीवन जगणे असह्य होईल, बाजारपेठा, सार्वजनिक ठिकाणे, रस्ते या ठिकाणी पाय ठेवायला जागा राहणार नाही आर्थिक विकासाचा वेग (दुदैवाने) कमी झाला तर, अनेकसर्गिक दुष्काळ निर्माण होईल, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न बिकट होईल, लोकांच्या किमान गरजा पूर्ण न झाल्यामुळे जनतेमध्ये असंतोष निर्माण होईल. अन्न, धान्याची कमतरता, बेरोजगारी, अनामिकता, भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी फोफावत जाऊन समाज एका ऱ्हासाच्या उंबरठ्यावर उभा असेल. या सर्वांवर मात करण्यासाठी आजच ठोस पावले उचलणे गरजेचे आहे. यामध्ये लोकांचा अपत्य विषयक दृष्टीकोन बदलावा लागेल, किंबहुना त्यासाठी सरकारला कठोर नियमांच्या अंमलबजावणीची पावले उचलावी लागतील. समाजातील सर्व लोकांनी सजग होवून सामुहिकरित्या प्रयत्न करावे लागतील. साहित्य, चित्रपट, मिडीया, समाजशास्त्रज्ञ, विचारवंत, संशोधकांना डोळस होवून यावर सखोल चिंतन, मनन आणि विश्लेषण करण्याची नितांत गरज आहे. नाहीतर परिस्थिती अत्यंत बिकट आहे.

प्रस्तावना

निर्दाव्य पध्दतीने वाढत असलेली शहरं, लोकांची संख्या वाढल्यामुळे त्यातून वाढलेली वाहनं आणि दिवसागणिक अपघातांमध्ये होणारे मृत्यु, समाजामध्ये वाढत असलेला अपचार (खून, मारामारी, गुन्हेगारी, बलात्कार, जातीय संघर्ष, दुष्काळ, प्रदुषण) शहरी आणि ग्रामीण भागामध्ये सुध्दा जमिनीला आलेले महत्व त्यातून निर्माण झालेला व्यापारी आणि दलाली फास, रेल्वे, बस, बाजार, मंदिरे, मस्जिदी या सार्वजनिक ठिकाणांवर कोबल्यागत दिसणारी माणसं या सर्व समस्यांचे मुळ भारतामध्ये अमर्याद, विस्तीर्ण आणि भयावह स्वरूपात वाढणारी लोकसंख्या हेच आहे.

दारिद्र्य आणि बेरोजगारी सुध्दा तिव्र गतीने वाढलेल्या लोकसंख्येचा दुष्परिणाम होय. लोकसंख्येचा दबाव वाढत गेल्यास महत्तम लोक दारिद्र्य रेषेखाली ढकलले जातात आणि त्यातून बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होतो. भारतामध्ये सुप्त बेरोजगारी, अर्धवेळ आणि सुशिक्षित बेरोजगारी आढळून येते. वैज्ञानिक पातळीवर शास्त्रीय पध्दतीने लोकसंख्येचे स्वरूप, विश्लेषण आणि निर्वचन करण्याचे प्रयत्न नव्याच वैज्ञानिकांनी केले. परंतु सर्वात प्रथम जगामध्ये वाढत्या लोकसंख्येची व्यापकता आणि त्याचे संभाव्य परिणाम १७९८ मध्ये रॉबर्ट माल्थस या वैज्ञानिकाने स्पष्ट केले. त्यांचा लोकसंख्येचा सिध्दांत हा अर्थशास्त्रीय स्वरूपाचा होता. त्यांच्यामते एखाद्या देशातील अर्थोत्पादन कितीही वाढले तरी भूमितीय गतीने वाढणाऱ्या (२x २x २.)

लोकसंख्येला शह देण्यासाठी ते अपुरे पडते आणि त्यामुळे समाजासमोर अनेक प्रश्न उभे राहतात. जागतीक लोकसंख्येचे संक्रमण तीन अवस्थांमधून होत राहते, उच्च जन्मदर-उच्च मृत्युदर, उच्च जन्मदर - निम्न मृत्युदर, निम्न जन्मदर-निम्न मृत्युदर भारताची लोकसंख्या वाढ ही दुसऱ्या संक्रमण अवस्थेचा (उच्च जन्मदर आणि निम्न मृत्युदर) परिणाम होय. धार्मिक (खोटेद्या) समजुती, दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, स्वास्थ्य सुविधा, यामुळे जन्मदर जास्त आहे आणि आरोग्याच्या क्षेत्रात झालेली प्रगती, जीवंत राहण्याची व्यक्तीची क्षमता, वाढलेला जीवन स्तर (Leaving standard) यामुळे मृत्युदर कमी या तफावतीतून लोकसंख्येची समस्या आक्राळ, विक्राळ रूप धारण करीत आहे.

पुर्वी खेड्यामध्ये मोकळे वाटायचे, गावामध्ये फिरतांना एक अतीव आनंद असायचा आज खेड्यांची काय अवस्था झाली आहे? संयुक्त कुटुंबामधून राहणारी छोटी-छोटी कुटुंबे (एकाच घरातील) ही कोंबल्यागत कशी-बशी जीवन कंठित आहे. गावामध्ये तसुभरही मोकळी जागा उरलेली नाही. कुटुंबे वाढत आहे परंतु भुमी तेवढीच त्यातून आगंतुक आलेला एखादा पाहुणा, गावाचे जावाई, उदरभरणाच्या शोधात आलेली काही मंडळी या सर्वांमुळे खेडी तुडुंब भरली जात आहेत. दुसरीकडे अनिर्बंध पध्दतीने वाढत असलेली महानगरं त्यातून निर्माण झालेल्या गलीच्छ वस्ती, गुन्हेगारी, प्रदुषणाचे प्रश्न हा वेगळा आणि स्वतंत्र अध्ययनाचा विषय आहे. मध्यम शहरांनी आपल्या पारंपारिक

शहराच्या सिमा कधीच्या ओलांडुन व्याप वाढविलेला आहे. एवढा प्रपंच करण्याचा प्रताप एवढाच की, लोकसंख्या वाढ ही नैसर्गिक असते परंतु जेव्हा हीच समस्या एखाद्या देशासाठी भयावह ठरते तेव्हा सामुहिक प्रयत्नांद्वारे त्यावर प्रतीबंध आणता येतो. परंतु समाजातुन तसा प्रयत्न झाल्यास.

उद्दीष्टे

- १) २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील लोकसंख्या वाढीचा आढावा घेणे.
- २) देशातील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा (Sex Ratio) आढावा घेणे.
- ३) देशातील साक्षरतेचे प्रमाण अभ्यासणे.
- ४) जागतिक लोकसंख्येमध्ये भारतीय लोकसंख्येचा आढावा घेणे.
- ५) भारतातील लोकसंख्येची घनता (Density of Population) अभ्यासणे.

भारताची लोकसंख्या १९५१ ते २०११

वर्ष	लोकसंख्या कोटी मध्ये	दशकातील शेकडा वाढ	लोकसंख्येतील वाढ
१९५१	३६.११ कोटी	-	-
१९६१	४४.२४ कोटी	२१.५%	८.१३ कोटी
१९७१	५५.१३ कोटी	२४.४%	१०.८९ कोटी
१९८१	६९.०१ कोटी	२४.६%	१३.८८ कोटी
१९९१	८४.६३ कोटी	२३.६%	१५.६२ कोटी
२००१	१०२.८७ कोटी	२१.३%	१८.२४ कोटी
२०११	१२१.०२ कोटी	१७.७%	१८.१५ कोटी

Source: Prof. K. H. Thakkar, Demography, Phadke Prakashan, Kolhapur, Oct २००५. Census of India २००१ Final Population totals.

१९५१ ते २०११ पर्यंत भारताची लोकसंख्या जवळपास तीपटीपेक्षा जास्त वाढली आहे. ६० वर्षांच्या काळात भारताच्या एकूण लोकसंख्येत ८४.९१ कोटी लोकांची भर पडली. दशकातील (दहा वर्षातील) शेकडा वाढीचा विचार केल्यास ५० वर्षांच्या काळात ही वाढ २० टक्के पेक्षा खाली आलेली नाही. महत्वाची बाब म्हणजे

२००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेत लोकसंख्या १८.१५ कोटींनी वाढली असली तरी दशकातील शेकडा वाढीचा वेग ३.९०% नी कमी झाला आहे. १९९१ मध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग २३.०६% होता. २००१ मध्ये २१.३% झाला. त्यातुलनेत या दशकात लोकसंख्येत केवळ १७.७% ची वाढ झाली आहे. निर्दाव्य वाढत असलेल्या लोकसंख्येला तेवढाच एक दिलासा.

जागतिक लोकसंख्येमध्ये भारत

जगाची लोकसंख्या आज जवळपास ६९० कोटी एवढी आहे. सन २०११ मध्ये भारतातील लोकसंख्या वाढीचा दर घटल्याचे सकारात्मक चित्र असले तरीही जगात भारत देशाचा लोकसंख्या वाढीत चीन या देशानंतर असणारा आपला दुसरा क्रमांक कायम आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी १७.५% लोकसंख्या भारतात वास्तव्यास आहे. तसेच ती अमेरिका, इंडोनेशिया, ब्राझील, पाकिस्तान आणि बांगलादेश या देशांच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा अधिक आहे. परंतु जगातील एकूण जमीनीच्या क्षेत्रफळापैकी फक्त २.४२% भूमी भारताच्या वाट्याला येते. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४९% वाढ उत्तर प्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश या पाच घटक राज्यांमधून झालेली आहे.

भारतातील अनेक राज्यांची लोकसंख्या जगभरातील छोट्या देशांच्या लोकसंख्येची बरोबरी करणारी आहे. आज उत्तर प्रदेशची लोकसंख्या १८.३ कोटी आहे. हा आकडा ब्राझीलच्या लोकसंख्येच्या जवळपास जाणारा आहे. महाराष्ट्राची १०.४० कोटी लोकसंख्या मेक्सिकोच्या लोकसंख्ये एवढी येते. जर्मनीची जेवढी लोकसंख्या आहे (८.३० कोटी) ती बिहार या राज्याच्या लोकसंख्येपेक्षा कमी (९ कोटी) आहे. २००१ ते २०११ या दहा वर्षांच्या काळात भारताच्या एकूण लोकसंख्येत जेवढी वाढ झाली ती जगात पाचव्या क्रमांकाच्या ब्राझीलच्या लोकसंख्ये एवढी आहे. म्हणजेच दर १० वर्षांनी आपण एक ब्राझील आपल्या पोटात (भारताच्या लोकसंख्ये) घालतो.

२००९ साली भारताची लोकसंख्या ११९ कोटी २० लाख एवढी होती. याच वर्षी चीनची लोकसंख्या १३४ कोटी ५० लाख एवढी होती. परंतु याच काळात भारताच्या लोकसंख्या वाढीचा वेग १.४% होता तर चीनचा मात्र ०.६% होता. त्यामुळे लोकसंख्येचा वेग पाहता २०५० सालापर्यंत भारताची संभाव्य लोकसंख्या १६१ कोटी ३८ लाख एवढी

होईल. तर चीन ची संभाव्य लोकसंख्या १४१ कोटी ७० लाख एवढी राहिल. म्हणजे आपण चीनला मागे टाकून जगातील सर्वांत जास्त लोकसंख्येचे राष्ट्र म्हणून उदयास येईल. असा लोकसंख्या तज्ञांचा अंदाज आहे. भारतातील प्रसिध्द लोकसंख्या तज्ञ टी. चंद्रशेखर म्हणतात “ भारतात प्रजोत्पादन (Sexual reproduction) करणे सर्वांत मोठा कुटीर उद्योग बनला आहे भारतातील शयनगृहातील (Bed room) शेत हे भारतातील अन्नधान्य पिकविणाऱ्या शेत जमीनीपेक्षा खुपच पिकाऊ आहे त्यामुळे भारत नेहमीच लोकसंख्येच्या दृष्टीने एक पंचवार्षिक योजनेने पुढे असतो तर आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने दोन पंचवार्षिक योजनेने मागे असतो ”

लोकसंख्येची घनता (Density of Population)

एक चौरस किलोमीटरच्या क्षेत्रफळामध्ये सरासरी किती लोक राहतात. यावरून लोकसंख्येची घनता काढली जाते. २००१ मध्ये प्रती चौरस किलोमीटर मागे भारतात ३२१ व्यक्ती राहत होत्या. २०११ मध्ये हे प्रमाण ३८२ व्यक्ती प्रती चौरस कि.मी. एवढे झाले आहे. भारतातील शहरामधील सरासरी १४४०४ व्यक्ती प्रती चौ.कि.मी. एवढी आहे. तर दिल्ली हे राजधानीचे शहर भारतातील सर्वांत जास्त लोकसंख्येच्या घनतेचे शहर आहे. (३७३४६ प्रती चौ.कि.मी.) सर्वांत कमी अरूणाचल प्रदेशातील दिबंग व्हॅली जिल्ह्याची फक्त १ प्रती चौ.की.मी. आहे. महाराष्ट्रात मुंबई उपनगरामध्ये २०९२५ प्रती चौ.कि.मी. तर मुंबई शहरात २००३८ प्रती चौ.की.मी. इतकी घनता आहे. सर्वांत कमी घनता गडचिरोलीमध्ये म्हणजे केवळ ७४ प्रती चौ.कि.मी. त्यानंतर सिंधुदुर्ग १६४ प्रती चौ.कि.मी. दिसून येते.

स्त्री-पुरुष प्रमाण

२०११ च्या जनगणनेमध्ये राष्ट्रीय पातळीवरील स्त्री-पुरुष प्रमाणात ७% ने वाढ झाल्याचे सकारात्मक चित्र दिसून येते. संपूर्ण देशाचा विचार करता दर हजार पुरुषामध्ये ९४० स्त्रीया असे प्रमाण आहे. तर २००१ मध्ये हे प्रमाण ९३३ होते. एकीकडे ही सकारात्मक वाढ होतांना ० ते ६ या वयोगटातील मुलींचा जननदर घटल्याची चिंताजनक बाब समोर आली आहे. दर हजारी पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचे

सर्वांत जास्त प्रमाण केरळ राज्यात १०८४ इतके असून सर्वांत कमी दमण आणि दिव मध्ये फक्त ६१८ असे चिंताजनक आहे. भारतात डॅंजरझोनमध्ये पंजाब, हरियाणा, सिक्कीम, जम्मु-काश्मिर या चार राज्याचा समावेश होतो. पुरोगामीत्वाचा टॅंभा मिरविणाऱ्या महाराष्ट्रामध्ये १००० मुलांमागे ८८३ एवढे मुलींचे प्रमाण आहे. दर हजार ३० मुलींची घट झाली आहे. त्यावरून आपले पुरोगामीत्व सिध्द होते.

स्त्री-पुरुष साक्षरता प्रमाण

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात आज घडीला २६% जनता निरक्षर आहे. साक्षरता आणि निरक्षरतेचे प्रमाण लोकसंख्येला प्रभावित करते. प्रामुख्याने निरक्षर लोकांमध्ये अपत्य प्राप्तीचे प्रमाण (मुले असण्याचे प्रमाण) जास्त असते. आज भारतामध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण एकुण लोकसंख्येत ८२.१४% एवढे आहे. तर तुलनेत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६% एवढे आहे. स्त्रियांची साक्षरता पुरुषांच्या तुलनेत १६.६८% ने कमी आहे. राज्य निहाय विचार करता केरळ हे राज्य भारतात सर्वांत साक्षरतेचे राज्य म्हणता येईल (९३.९१%) त्यानंतर गुजरात (९१.०४%), चंदिगड (८६.४३%) महाराष्ट्र (८२.९१%), पंजाब (७६.६८%) असा क्रम लागतो. तर दुसरीकडे देशात बिहारची सर्वांत कमी साक्षरता दिसून येते. जी ६३.८२% एवढी आहे. २००१ च्या जनगणनेमध्ये जवळपास ३५% लोकसंख्या निरक्षर होती. २०११ मध्ये ९% लोकसंख्या देशात साक्षर झाली आहे.

२०११ च्या जनगणनेतील ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे

- १) २००१ नंतर गेल्या दहा वर्षांत लोकसंख्येत एकूण १८ कोटींची भर पडली.
- २) १० कोटींनी लोकसंख्या ओलांडणारे देशात तीन राज्ये उत्तरप्रदेश, बिहार आणि महाराष्ट्र.
- ३) भारताची एकूण लोकसंख्या (१.२१ अब्ज) ही अमेरिका, इंडोनेशिया, ब्राझील, पाकिस्थान आणि बांग्लादेश या देशांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी अधिक.
- ४) साक्षरतेच्या प्रमाणात २००१ च्या तुलनेत ९% नी वाढ झाली ही एक सकारात्मक बाब.
- ५) २००१ च्या तुलनेत लोकसंख्या वाढीचा दर २१.३% वरून १७.७% एवढा घसरला ही एक सकारात्मक बाब.

६) २००१ च्या तुलनेत हजार पुरुषांमागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९३३ वरून वाढून ९४० एवढे झाले.
७) उत्तरप्रदेश आणि महाराष्ट्राची लोकसंख्या अमेरिकेपेक्षा जास्त.
८) जगात पाचव्या क्रमांकाच्या ब्राझीलच्या लोकसंख्ये इतकी गेल्या दहावर्षांत भारताच्या लोकसंख्येत भर

९) देशात सध्या एकूण लोकसंख्येत २१ कोटी लोकसंख्या निरक्षर
१०) देशात सर्वांत जास्त लोकसंख्या वाढीचा वेग बिहार या राज्याचा आणि सर्वांत जास्त म्हणजेच ३७% लोकसंख्या निरक्षर.

संदर्भ

Agrawal, S. N. (1989). India's population problem, Tata, Mac Graw Hill Bombay.

Chopra, P. N. (1974). Development planning with special reference to India, Vishal Publishing Jalandhar City.

Provisional Population Totals (2011). Census India at a Glance.

पाटील, विजय (२०११). योजना

ठक्कर, के. एच. (२००५). लोकसंख्या शास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापुर

कडुकार, पी. एम. (२०११). लोकसंख्या शास्त्राचा आधार - योजना

पवार, ए. एस. (२०११). भारतीय जनगणना २०११ - योजना

दैनिक लोकसत्ता - सोमवार १२ जुलै २०१०.